

UPAMIĘTNIE NIE RADZIWIŁŁÓW: BOGUSŁAWPOL I JANUSZPOL

Aliaksandr Prudnikau

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu,
Wydział Nauk Historycznych, doktorant
Nicolaus Copernicus University in Toruń,
Faculty of Historical Sciences, PhD student
e-mail: dyrektor@panprofesor.by
<https://orcid.org/0000-0002-8450-2731>

Streszczenie. Pierwsza połowa XVII w. była czasem dominacji Radziwiłłów w Wielkim Księstwie Litewskim. W dobrach kuzynów Bogusława i Janusza na przełomie lat 30. i 40. osadzono miasteczka Bogusławpol w powiecie mińskim i Januszpol na Żmudzi, które miały stać się ważnymi ośrodkami rzemieślniczo-handlowymi. Powstawanie miasteczek przypadło na okres wojen i powstań, co doprowadziło je do upadku. Ze śmiercią Janusza (1655 r.) i Bogusława (1669 r.) przerwała się protestancka linia Radziwiłłów, Bogusławpol i Januszpol zaś straciły swoje nazwy.

Słowa kluczowe: Radziwiłłowie; Wielkie Księstwo Litewskie; memorializacja; miasto; miasteczko.

Praktyka zakładania miast i miasteczek i nadawania im nazw pochodzących od imienia założyciela nie jest nowa. Najstarsze świadectwa takiej praktyki są znane ze średniowiecza. Na przykład jedno z najstarszych miast Białorusi – Zasław i Borysów – zawdzięczają swoje nazwy kniaziom Iziasławowi (ok. 980-1001) i Borysowi (ok. 1054-1129). W XVI-XVIII w. możni Wielkiego Księstwa Litewskiego dość często postępowali w ten sposób. Tego rodzaju ambicje magnatów i szlachty niekiedy doprowadzały do ogromnych wydatków.

Miasta i miasteczka zakładano najczęściej na podstawie specjalnego przywileju monarszego na targi, jarmarki oraz karczmy, od końca XVI w. jednak coraz więcej przedstawicieli wyższej warstwy Wielkiego Księstwa Litewskiego zaczęło omijać tę zasadę, zastępując królewskie dokumenty własnymi. W 1547 r. Bohdan i Wasyl Widynicycy założyli miasteczko Widynicze w powiecie orszańskim na mocy królewskiego przywileju na targ, jarmark i karczmy, w 1563 r. Bohdan Sapieha – Bohdanow w oszmiańskim (z analogicznym przywilejem),

w 1563 r. Wasyl i Marek Sołtanowiczowie Sokolińscy – Sokolnię w orszańskim (z przywilejem królewskim), około 1562-1566 Melchior Snowski – Snów w nowogródzkim (z przywilejem królewskim), w 1567 r. Borkułał Korsak – Borkułałów w mścisławskim (z przywilejem i wolnizną na okres 12 lat), w 1586 r. Krzysztof Radziwiłł – Radziwiliszki w upickim, w 1597 r. Bohdan Sołomerecki – Bohdanowo w mścisławskim (wolnizna na okres 15 lat), w 1618 r. Jan Sapieha – Sapieżyn (obecnie Druja) w braśławskim, przed 1629 r. Mikołaj Kiszka – Mikołajów w oszmiańskim, w 1635 r. Jędrzej Dolski – Jędrzejów (obecnie Dolsk) w pińskim¹. W drugiej połowie XVII w. podobnych przykładów można wskazać więcej. Warto przy tym zaznaczyć, że praktycznie żadne ze wspomnianych miasteczek nie zachowało swojej nazwy.

W niniejszym artykule zostaną ukazane przykłady wyżej wspomnianych praktyk odnoszące się do dwóch przedstawicieli jednego z najmożniejszych rodów Wielkiego Księstwa Litewskiego – książąt Radziwiłłów. Od końca XVI w. do upadku Rzeczypospolitej pod koniec XVIII w. Radziwiłłowie piastowali najwyższe wojskowe, polityczne i religijne urzędy w państwie. Wśród nich było wielu hetmanów, kanclerzy, wojewodów i kasztelanów. Swoją działalnością i ambicjami często determinowali i tworzyli wewnętrzną i zagraniczną politykę państwa, walką zaś o swoje prawa niekiedy zagrażali jego istnieniu².

W XVI w. ród Radziwiłłów podzielił się na kilka gałęzi. Najważniejsze z nich to nieświeska (katolicka) i birżańska (protestancka), które zawdzięczały swoje nazwy głównym centrom majątności, odpowiednio miastom Nieświeżowi (biał. Нясвіж) i Birżom (lit. Biržai). Jeden z przedstawicieli nieświeskich Radziwiłłów Mikołaj Krzysztof Sierotka na mocy przywileju z 20 lipca 1586 r. założył trzy ordynacje, w ramach których połączył wszystkie dobra linii: nieświeską, klecką oraz ołycką³. Później ordynacje klecka i ołycka z powodu śmierci męskich przedstawicieli przyłączono do nieświeskiej. Dobra birżańskich Radziwiłłów stanowiły przykład nieco innego podejścia do zarządzania. Były one rozproszone po całym Wielkim Księstwie Litewskim, skupiając się wokół kilku głównych centrów: Słucka i Kopyła (księstwa słuckie i kopylskie), Birż (księstwo birżańskie), Kojdanowa (tzw. hrabstwo kojdanowskie) i wielu mniejszych.

Zakładanie nowych osad rzemieślniczo-handlowych – miasteczek – i zapraszanie na tzw. slobody poddanych z sąsiednich dóbr, a nawet z zagranicy, było

¹ S. ALEXANDROWICZ, *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń 2011, s. 79-89.

² Zob. H. LULEWICZ, *Walka Radziwiłłów z Chodkiewiczami o dziedzictwo słuckie*, „Miscellanea Historico-Archivistica. Radziwiłłowie XVI-XVIII wieku: W kręgu polityki i kultury”, 1989, t. 3, s. 321-325.

³ T. KEMPA, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616). Wojewoda wileński*, Warszawa 2000, s. 230.

prawdopodobnie najbardziej niezawodnym sposobem szybkiego odnowienia majątków po wojnie. Ściągnięcie wielkiej liczby rzemieślników i kupców przynosiło w efekcie podwyższenie dochodów właściciela. Ponadto Radziwiłłowie zakładali miasteczka nie tylko w swoich dobrach dziedzicznych, lecz także w starostwach. Niektóre starostwa przechodziły jako spadek z ojca na syna przez kilka pokoleń. Na przykład starostwo borysowskie, służące jako utrzymanie hetmanów wielkich litewskich, w 1566 r. otrzymał Mikołaj Radziwiłł Rudy, który następnie przekazał je synowi Krzysztofowi zwanemu Piorunem, ten z kolei przekazał je synowi Krzysztofowi II⁴. Oprócz wspomnianych wyżej Radziwiłłówek można dodać przykłady osadzenia kolejnych miasteczek przez przedstawicieli rodu: w 1586 r. zostały założone Smolewicze, przed 1588 r. – Stańków, w końcu XVI w. – Wołma (wszystkie w powiecie mińskim), w 1586 r. – Wola Radziwiłłowska (obecnie Nacza) w mińskim (na terenie starostwa borysowskiego), w 1598 r. – Barań w orszańskim⁵.

Przyjrzyjmy się dwóm najbardziej znanym Radziwiłłom (przede wszystkim od strony negatywnej na skutek obrazu wykreowanego przez Henryka Sienkiewicza w powieści *Potop*). Kuzyni Janusz (1612-1655), hetman wielki litewski i wojewoda wileński, oraz Bogusław (1620-1669), koniuszy wielki litewski, to ostatni męscy przedstawiciele birżańskiej linii rodu, a ich losy i działalność były ściśle z sobą związane. Ich ojcowie – Krzysztof, ojciec Janusza, oraz Janusz, ojciec Bogusława – byli rodzonymi braćmi. Jeszcze w 1604 r. po śmierci ojca Krzysztofa Radziwiłła zwanego Piorunem bracia Janusz i Krzysztof dokonali podziału dóbr. W rezultacie większość majątków na terenie dzisiejszej Białorusi trafiła do starszego z braci, Janusza, Krzysztof zaś otrzymał dobra głównie na Litwie i Podlasiu⁶. Janusz był jednym z przywódców opozycji wobec króla Zygmunta III Wazy. Z powodu swojej działalności politycznej często musiał ratować się ucieczką za granicę. Dlatego jego dobrami jeszcze od 1609 r. (z przerwami), a później, po jego śmierci w 1620 r. i do osiągnięcia przez syna Bogusława pełnoletności w 1636 r., zarządzał młodszy brat, Krzysztof.

To właśnie protestancka linia Radziwiłłów posiadała największe wpływy w życiu politycznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII w. Bracia Janusz i Krzysztof piastowali najwyższe urzędy państwowe. Po śmierci Janusza głową linii i protektorem kalwinizmu w Wielkim Księstwie

⁴ H. LULEWICZ, *Mikołaj Radziwiłł Rudy*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 321-325; H. LULEWICZ, *Krzysztof Radziwiłł Piorun*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 264-276.

⁵ S. ALEXANDROWICZ, *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 85-86.

⁶ U. AUGUSTYNIAK, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 2014, s. 88-90; Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej AR), dział XI, nr 31, k. 3.

Litewskim został Krzysztof. Według testamentu brata został on ponadto opiekunem bratanka Bogusława i jego majątków⁷. Mimo różnicy wieku (Janusz był 8 lat starszy od Bogusława) poczucie przynależności do znakomitego rodu i kalwińskie wyznanie sprzyjały zbliżeniu kuzynów. Przygotowywali się oni do wspólniejszej kariery politycznej i wojskowej, co w ich mniemaniu miało jeszcze wyżej wynieść ród Radziwiłłów.

Do lata 1628 r. Bogusław mieszkał w Niemczech z matką, a po jej drugim małżeństwie przeszedł pod opiekę wuja i przeprowadził się do Wielkiego Księstwa Litewskiego. W grudniu 1628 r. przeprowadził się do należących do Krzysztofa Kiejdan w celu kontynuacji nauki, później młody książę przebywał na dworze żony Krzysztofa, Anny Kiszczanki. Kształceniem Bogusława zajmował się (podobnie jak przedtem Janusza) protestancki pastor Paweł Demitrowicz, który poprzednio był rektorem kalwińskich szkół w Wilnie i Słucku⁸. W końcu czerwca 1636 r. Bogusław wyszedł spod opieki wuja i został uznany za pełnoletniego przed królem i Trybunałem Litewskim⁹.

Hetman wielki litewski Krzysztof Radziwiłł zmarł 19 września 1640 r. Pogrzeb odbył się 22 stycznia 1641 r. w jego majątku Wiżuny w powiecie wilkomierskim¹⁰. Na pożegnanie wuja przyjechał przebywający od 1637 r. na studiach za granicą Bogusław, który dowiedział się o jego śmierci z listu sługi hetmana, Stanisława Kurosza, z 4 października 1640 r.¹¹ 4 i 5 listopada 1640 r. listy do Bogusława wysłali Janusz i Anna Kiszczanka, wdowa po Krzysztofie¹². Bogusław już 1 stycznia 1641 r. był w Królewcu, następnie w Kiejdanach i 21 stycznia w Świadości, majątku Krzysztofa¹³.

Na pogrzebie doszło do spotkania Bogusława z Januszem, jego szczegóły pozostają jednak nieznanne. Zaraz po tym Bogusław wyjechał do Słucka i Kojdanowa, żeby uporządkować sprawy oraz powołać nowych arendarzy i zarządców dóbr, natomiast Janusz – do majątku Bogusława Smolewicze w powiecie mińskim, skąd 28 lutego napisał list do kuzyna, który niewątpliwie zasługuje na uwagę. Dlatego przytoczmy tu jego niewielki fragment: „Wczesny pobyt i ludzkość, którejem w majątności tutejszej WXM Me[go] MPana doznał, nie

⁷ U. AUGUSTYNIAK, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 2014, s. 190-197.

⁸ *Bogusław Radziwiłł. Autobiografia*, wyd. T. Wasilewski, Warszawa, 1979, s. 16-18.

⁹ Tamże, s. 19; AGAD, AR, dz. XI, nr 48, k. 27-30.

¹⁰ T. WASILEWSKI, *Bogusław Radziwiłł. Autobiografia*, Warszawa, 1979, s. 25.

¹¹ Stanisław Kurosz do Bogusława Radziwiłła, 4.10.1640 z Pohosta, AGAD, AR, dz. V, nr 8080/4, k. 171-172.

¹² Janusz Radziwiłł do Bogusława Radziwiłła, 4.11.1640 ze Świadości, AGAD, AR, dz. IV, nr 186, k. 7; Anna Radziwiłłowa do Bogusława Radziwiłła, 5.11.1640 ze Świadości, AGAD, AR, dz. IV, nr 600, k. 3-4.

¹³ *Bogusław Radziwiłł. Autobiografia*, s. 238.

puszcza mię stąd bez osobliwego WXM podziękowania...”¹⁴. Czy było to wspomniane „podziękowanie” tylko słowami, czy też szły za nim jakieś działania, trudno powiedzieć z powodu braku źródeł.

Na przełomie czerwca i lipca 1641 r. kuzyni spotkali się po raz kolejny, tym razem w Wilnie. O tym spotkaniu również brak jest świadectw, niedługo jednak po tym (już 12 lipca był w Warszawie) Bogusław wyjechał z Wielkiego Księstwa Litewskiego w celu kontynuowania studiów w Europie Zachodniej¹⁵, Janusz zaś zaangażował się w działalność polityczną i sprawy gospodarcze w swoich majątkach. Pod tym względem miał on więcej powodzenia niż Bogusław, który większość swoich dóbr oddał w zastaw, ponieważ za granicą prowadził rozrzutny tryb życia i ciągle potrzebował gotówki¹⁶. Aktywną działalność starszego z kuzynów można zilustrować następującymi przykładami: już w 1643 r. Janusz Radziwiłł wystawił przywilej potwierdzający i poszerzający prawo magdeburskie dla miasteczka Orli na Podlasiu¹⁷, w 1645 r. książe rewizor i geometra Józef Naronowicz Naroński ułożył mapę księstwa birżańskiego, w 1647 r. prawem magdeburskim obdarowano miasteczko Lubcz. Według Henryka Wisnera podobnych przywilejów Janusz mógł wystawić o wiele więcej, niż zachowało się o tym wzmianek¹⁸.

Z powodu przynależności do wybitnego rodu, połączonego więzami pokrewieństwa z europejskimi dynastiami królewskimi, mającego na dodatek tytuł książąt Cesarstwa Rzymskiego (uzyskanego w 1547 r.), Radziwiłłowie czuli się pierwsi na Litwie i równi przedstawicielom dynastii królewskich. Całkiem możliwe, że podczas jednego ze spotkań Janusza i Bogusława Radziwiłłów w 1641 r. doszło do podjęcia decyzji o założeniu w ich dobrach miast mających upamiętnić ich imiona. Przygotowania do tego prowadzono do lata 1643 r., kiedy w źródłach pojawiają się miasteczka nazwane odpowiednio Januszpol i Bogusławpol.

W czerwcu 1643 r. sporządzono inwentarz Smolewicz (jednej z majątności Bogusława Radziwiłła w powiecie mińskim), na którego końcu widnieje lakoniczny zapis: „Miasto Bohusław pole, wyrzniono placów 400 których większą część już rozebrano. Rejestr u Pana Czernika”¹⁹.

¹⁴ Janusz Radziwiłł do Bogusława Radziwiłła, 28.02.1641 ze Smolewicz, AGAD, AR, dz. IV, nr 186, k. 11.

¹⁵ *Bogusław Radziwiłł. Autobiografia*, s. 238.

¹⁶ O arendzie dóbr Bogusława Radziwiłła zob. Księga rachunkowa Jana Sosnowskiego A i B, AGAD, AR, dz. XXIX, nr 24, 24a.

¹⁷ M. SIERBA, *Potwierdzenie i rozszerzenie aktu nadania prawa magdeburskiego dla Orli (1643)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 11 (2012), nr 1, s. 129-136.

¹⁸ H. WISNER, *Janusz Radziwiłł. 1612-1655*, Warszawa 2000, s. 69-70.

¹⁹ Inwentarz Smolewicz 1643 r., Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі) (dalej NHAB), f. 27, op. 1, nr 119, k. 103.

Jan Czernik, przechowujący rejestr przygotowanych dla miasteczka placów, był ziemianinem i pełnił urząd leśniczego smolewickiego, a więc odpowiadał za stan lasów i zasobów leśnych w majątności. Od początku lat 20. XVII w. był na służbie u Krzysztofa Radziwiłła, z czasem stając się jednym z jego najbardziej zaufanych sług²⁰, następnie po jego śmierci przeszedł na służbę do Bogusława.

Majątność Smolewicze, w której został osadzony Bogusławpol (pod taką właśnie nazwą występuje później to miasteczko w źródłach), nie należała do największych ani do najznacześniejszych dóbr, dlatego też najczęściej Bogusław Radziwiłł puszczał ją w dzierżawę. W latach 1640-1643 trzymał Smolewicze dworzanie królewski Stefan Bielikowicz z żoną Aleksandrą Korsakówną za cenę 25 tys. zł²¹. 24 czerwca 1643 r. Smolewicze wydzierżawiono Marcinowi Kasztelli, mieszczaninowi wileńskiemu, jednemu ze starszych zboru wileńskiego, na 3 lata za 30 tys. zł²², następniearendę dwukrotnie przedłużono do 1657 r.²³ Marcin i później jego syn Marcin Stanisław Kasztellowie często wspomagali Radziwiłłów (Krzysztofa, a następnie Janusza i Bogusława) pieniędzmi, za co otrzymywali w zastaw ich różne majątności. Osadzenie zatem miasteczka i jego początkowy rozwój był w gestii jednych z najbardziej zaufanych ludzi Radziwiłłów. W kolejnych inwentarzach Smolewicze nowe miasteczko nazywano Bogusławpol lub po prostu Bogusław. Niestety brak jest źródeł mogących w jakiś sposób wyjaśnić kwestię osadzenia Bogusławpola, samo zaś miasteczko następny raz pojawia się dopiero w inwentarzu z 1665 r.²⁴ Z późniejszych źródeł dowiadujemy się, że mieszczanie bogusławpolscy uzyskali niesłychaną wolność: około 26 lat (od 1643 r. do 1669 r.²⁵). W pewnym stopniu na tak długi okres wolności mogły wpłynąć wojny połowy XVII w., podczas których miejscowości wschodniej i centralnej Białorusi ucierpiały najbardziej.

Z Januszpołem sprawa wygląda nieco inaczej. Po raz pierwszy nazwa Januszow jest wspomniana w zapisie Krzysztofa Radziwiłła i jego małżonki Anny Kiszczanki z 8 lipca 1631 r., dotyczącym budowy dwóch murowanych kalwińskich zborów w Kiejdanach. W dokumencie nazwano go placem: „Nadto fundowaliśmy z nowego fundamentu tamże w Kiejdanach na górze blisko dworu naszego, na placu, który Januszowem zowią, drugi zbór murowany i cmentarz dla pogrzebów ewangelickich. Tamże na Januszowie zakładamy z nowego funda-

²⁰ Listy Jana Czernika do Krzysztofa Radziwiłła patrz. : AGAD, AR, dz. XXVI, nr 3870, k. 104; AGAD, AR, dz. V, nr 2653, 2654.

²¹ AGAD, AR, dz. XXV, nr 3871, k. 4.

²² Księga rachunkowa Jana Sosnowskiego A. AGAD, AR, dz. XXIX, nr 24, k. 13.

²³ Księga rachunkowa Jana Sosnowskiego B. AGAD, AR, dz. XXIX, nr 24a, k. 12, 25.

²⁴ Inwentarz Smolewicze 1665 r. NHAB, f. 27, op. 1, nr 120.

²⁵ Inwentarz Smolewicze 1669 r. NHAB, f. 27, op. 1, nr 121.

mentu szpital dla ubogich, starych ułomnych, niedołączonych i chorych”²⁶. Z wielkim prawdopodobieństwem można stwierdzić, że rodzice Janusza nadali placowi imię syna, a na tym miejscu powstało później miasteczko.

Na 17 sierpnia 1643 r. datowany jest przywilej, którego wystawcą jest wdowa po Krzysztofie Radziwille i matka Janusza, Anna Kiszczanka. Miasteczko uzyskało nazwę Nowe Kiejdany (ponieważ znajdowało się koło miasta Kiejdany), lecz nazywano je także Januszow, Janopol²⁷, a Stanisław Alexandrowicz używa także nazwy Januszpol²⁸. Według dokumentu „bili czołem mnie sławetni mieszczanie miasta mego Januszowa, ludzie obcej nacji, zaciągnięni przez różne listy św. Pp. księcia jego mości pana wojewody Wileńskiego, hetmana wielkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego pana małżonka mego”²⁹. Zapraszać ludzi do osiedlania się w nowym miasteczku zaczął zatem jeszcze ojciec Janusza, Krzysztof Radziwiłł, a wśród jego mieszkańców większość stanowili obco-krajowcy. Dlatego fakt wystawienia przywileju rzeczywiście potwierdzał stan rzeczy oraz dawał też prawa mieszkańcom Januszpolu, które posiadali mieszkańcy sąsiednich Kiejdan.

Spełniając prośbę mieszkańców Januszpolu, Anna Kiszczanka rozkazała swojemu namiestnikowi kiejdańskiemu, Andrzejowi Przystanowskiemu, miecznikowi żmudzkiemu, zmierzyć place (już zasiedlone, puste i niezabudowane), rozdać je ludziom „z obcych nacji przychodzącym”, przyznawszy im 10 lat wolności „od zaczęcia budowania domów i objęcia placów”. Nowi mieszkańcy na 10 lat zostali uwolnieni więc od wszystkich opłat pieniężnych za place, szynki, zboże i bydło, handlowych i celnych opłat do skarbu książęcego. Jeśli jednak mieszczanie januszpolcy chcieli handlować w Kiejdanach, to mieli płacić na równi z mieszkańcami tego miasta. Zostali również uwolnieni od opłat miejskich (na hajduków i straż), powinności miejskich oraz opłat za działalność rzemieślniczą. Prawnie i administracyjnie Januszpol podlegał magistratowi Kiejdan („Krzywud jednak swoich mają dochodzić przed magistratem moim miasta Kiejdan”). Dla miasteczka dodatkowo wymierzono 36 morgów i 20 prętów

²⁶ Zapis hetmana polnego Krzysztofa Radziwiłła i jego żony Anny funduszu dla zborów kalwińskich, zbudowanych przez nich w Birżach i Wojnarowie, *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. 8, Wilno 1870, s. 136-138.

²⁷ Przywilej wdowy Krzysztofa Radziwiłła Anny Kiszczanki Nowym Kiejdanom (Januszowowi), *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, t. 8, s. 297-300.

²⁸ S. ALEXANDROWICZ, *Studia z dziejów miast i miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 88.

²⁹ Przywilej wdowy Krzysztofa Radziwiłła Anny Kiszczanki dany Nowym Kiejdanom (Januszowowi), *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, t. 8, s. 297-298.

gruntu od dworu kiejdańskiego, za które już trzeba było płacić na równi z kiejdanianami, jeśli zaś ktoś nie zdołał ich obrobić, mógł wtedy przekazać swój grunt tylko mieszkańcom Januszpoła pod karą odebrania domu i grzywną w wysokości 10 kop groszy litewskich dla kupującego³⁰.

19 października 1647 r. Janusz Radziwiłł wydał dodatkowe punkty do prawa magdeburskiego miasta Kiejdan. Jeden z punktów (14) dotyczył pieczęci miasta: Stare Kiejdany uzyskały pieczęć „skrzydło orle z podkową”, Januszow zaś „litera J, a nad nią czapka książęcia”. Wszystkie dokumenty miały być opatrywane tymi pieczęciami. Pierwszą przechowywał burmistrz Kiejdan, drugą – „niemiec starszy na urzędzie będący” (zapewne tak mianowano burmistrza Januszpoła, zasiedlonego przeważnie przez Niemców). W tymże dokumencie (punkt 18) Janusz Radziwiłł obiecał zwrócić się do króla o potwierdzenie i poszerzenie Kiejdanom prawa magdeburskiego³¹, co zostało wykonane w następnym roku. 28 kwietnia 1648 r. król Władysław IV Waza na prośbę Janusza Radziwiłła potwierdził i poszerzył przywilej swojego ojca Zygmunta III z 15 kwietnia 1590 r. na prawo magdeburskie Kiejdanom. Według tego dokumentu Nowe Kiejdany, inaczej Janopol, „założony przez Janusza Radziwiłła”, znajdujący się po drugiej stronie rzeki Niewiaży, uzyskał własną pieczęć, dwa jarmarki rocznie (na życzenie mieszkańców trzy), zagraniczni i krajowi kupcy – prawo przejazdu i przewozu towarów bez płacenia poborów, mieszkańcy zaś Janopola zostali zwolnieni ze wszystkich państwowych podatków i poborów, oprócz poborów na rzecz stołu królewskiego³². 13 lutego 1650 r. Janusz Radziwiłł potwierdził przywilej, wystawiony przez jego ojca Krzysztofa, na kościół luteranski w Januszpolu, a także wyznaczył ilość i granice gruntów dla jej zbudowania³³.

Kiejdany były dla Janusza Radziwiłła jednym z najważniejszych miast aż do jego śmierci pod koniec grudnia 1655 r.; w 1652-1653 zostały wystawione kolejne przywileje Kiejdanom (Starym i Nowym)³⁴. W tymże mieście 20 października 1655 r. podpisano unię Wielkiego Księstwa Litewskiego i Szwecji³⁵. Z powodu

³⁰ Tamże, s. 297-300.

³¹ Tamże, s. 295-296.

³² Konfirmacja Władysława IV przywileju Zygmunta III Kiejdanom na prawo magdeburskie, *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, t. 8, s. 301-306.

³³ Przywilej Janusza Radziwiłła zborowi luteranskiemu w Kiejdanach, *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, t. 8, s. 306-307.

³⁴ Dodatkowe punkty do przywileju Janusza Radziwiłła Kiejdanom, *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, t. 8, Wilno 1870, s. 307-310; Dodatkowe punkty do przywilejów królów polskich i Janusza Radziwiłła Kiejdanom, *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, t. 8, s. 311-322.

³⁵ H. WISNER, *Janusz Radziwiłł. 1612-1655*, s. 212.

stanowiska Janusza Radziwiłła w konflikcie Rzeczypospolitej ze Szwecją król Jan II Kazimierz przekazał jego dobra wojsku litewskiemu i dopiero po kilku latach udało się je przejąć Bogusławowi, który również niejednokrotnie potwierdzał i poszerzał przywileje Kiejdan³⁶.

Jeśli porównujemy Bogusławpol i Januszpol, to przede wszystkim można dostrzec, że przygotowania do osadzenia Januszpola prowadzono jeszcze od początku 1630, proces został zaś uwieńczony wystawieniem dokumentu z 1643 r. Trudno jednak wysnuwać katerygiczne stwierdzenie w tym zakresie, a zasygnalizowany stan rzeczy może świadczyć o specyfice źródeł historycznych, ich fragmentaryczności lub nawet ich braku z połowy XVII w. Analogiczny zatem dokument dla Bogusławpola również mógł istnieć. Sugeruje to przytoczony powyżej fragment inwentarza Smolewicz (czerwiec 1643 r.), mówiący o tym, że większa część z 400 placów już została rozdzielona. 400 placów to bardzo dużo, żeby można było zasiedlić je w ciągu jednego roku osadnikami. Można przypuszczać, że przygotowania do osadzenia obu miasteczek rozpoczął jeszcze Krzysztof Radziwiłł. Do 1636 r. zarządzał on majątkami Bogusława, który następnie powołał jako zarządców własnych dóbr zaufanych służących wuja; do swojej śmierci w 1640 r. zarządzał dobrami, które następnie przeszły w ręce jego syna Janusza. Na udział Krzysztofa i Janusza w osadzeniu Bogusławpola może wskazywać obecność tego ostatniego w Smolewiczach w 1634 r.³⁷

Różne było podejście kuzynów do osadzonych miasteczek. Po części można to wytłumaczyć różnicą wieku: na początku lat 40. XVII w. starszy z nich, Janusz, już dawno ukończył studia w Europie (od 1628 r. do 1633 r.³⁸), podczas gdy Bogusław dopiero w 1637 r. wyjechał na studia, dlatego osobiście nie mógł, a być może nie chciał kontrolować tego procesu. To, że Bogusława mało interesował rozwój Bogusławpola i całej majątności Smolewicze, potwierdza fakt jej długoterminowego wydzierżawienia oraz praktycznie całkowity brak wzmianek o miasteczku w korespondencji księcia (po raz pierwszy Bogusławpol pojawia się w liście Bogusława Radziwiłła do ówczesnego namiestnika smolewickiego Jana Cedrowskiego z 12 lipca 1663 r.³⁹).

Polityka przyciągania nowych ludzi do osady była wówczas powszechnie praktykowana. Ogłaszano tzw. slobodę, to znaczy uwolnienie od podatków i robót, na 10 i więcej lat, przez cały ten okres nowi mieszkańcy mogli osiedlać się

³⁶ Dodatkowe punkty do przywileju Kiejdanom ułożone przez komisję Bogusława Radziwiłła, *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, t. 8, s. 323-339.

³⁷ H. WISNER, *Janusz Radziwiłł. 1612-165*, s. 41.

³⁸ Tamże, s. 21-41.

³⁹ Bogusław Radziwiłł do Jana Cedrowskiego, 12.07.1663 z Królewca, AGAD, AR, dz. IV, nr 767, s. 7.

w miasteczku. W Januszpolu, który uzyskał slobodę na okres 10 lat, osiadali przede wszystkim obcokrajowcy (generalnie Niemcy), natomiast w Bogusławpolu (około 26 lat slobody) – obcy poddani z terenów centralnej Białorusi, przede wszystkim z majątności sąsiadujących ze Smolewiczami, uciekający od swoich właścicieli.

Warto także zwrócić uwagę na lokalizację i okoliczności osadzenia obu miasteczek. Januszpol lokowano na Żmudzi, w bezpośrednim sąsiedztwie miasta Kiejdany, na drodze łączącej miasteczka Birże, Popel, Sołomieście, Nowe Miasteczko, Kiejdany, Wiliopol (pod Kownem), Święto Jezioro, Sereje, następnie Zabłudów na Podlasiu. Droga prowadziła z północy na południe, łącząc żmudzkie dobra Janusza Radziwiłła z podlaskimi. Bogusławpol osadzono na ważnej, tzw. wielkiej drodze⁴⁰, faktycznie łączącej stolicę Rzeczypospolitej Warszawę przez Brześć, Mińsk, Borysów i Orszę z Moskwą, prowadzącą z zachodu na wschód. Warto zaznaczyć, że wzdłuż tej drogi leżały liczne miasteczka osadzone przez Radziwiłłów i/lub należące do nich: Barań, Kopyś, Nacza, Radziwiłłów, Bogusławpol, Smolewicze, jurydyka w Mińsku, Wiazyń, Kojdanów, Stańków, Rubieżewicze i in. Dlatego lokowanie nowego miasteczka na tak ważnej drodze należy rozpatrywać także w kontekście pragnienia właściciela zwiększenia swoich dochodów dzięki handlowi tranzytowemu w swoich dobrach. Potwierdza to inwentarz Smolewicz z 1665 r., według którego w miasteczku Bogusławpol znajdowały się 92 kramy przy 97 dymach⁴¹.

W lokalizacji dóbr da się zauważyć pewną różnicę między praktyką linii nieświeskiej a birżańskiej. Radziwiłłowie nieświescy od końca XVI w. zajęli się bardziej działalnością polityczną i służbą państwową (piastując przede wszystkim urząd kanclerza), zapewne dlatego ważne dla nich było posiadanie jednego centrum zarządzania, którym został Nieśwież, ośrodek ordynacji, ustanowionej przez księcia Sierotkę. Radziwiłłowie birżańscy zajmowali się przede wszystkim służbą wojskową, dlatego ciągle byli w ruchu, wyruszając na wyprawy wojenne, kontrolując stan zamków i innych umocnień, brali udział w negocjacjach pokojowych itd. Dlatego ważne dla nich było, aby mieć w drodze (przede wszystkim na najważniejszych trasach) swoje majątki, gdzie można było się zatrzymać, a które mogłyby udzielić potrzebnego prowiantu i zaopatrzenia dla oddziałów wojskowych.

Los obu miasteczek, jak i ich założycieli nie był pomyślny. Na okres powstania Bogusławpola i Januszpola przypadło dwudziestolecie niszczących wojen. Majątki Janusza w 1655 r. zostały przekazane wojsku litewskiemu jako opłata za służbę, na skutek czego były niejednokrotnie niszczone. Król Jan

⁴⁰ A. DOUNAR, *Транспарт і шляхі зносін, в: Вялікае Княства Літоўскае. Эцыклапедыя*, t. 1, Mińsk 2005, s. 86.

⁴¹ Inwentarz Smolewicz 1665 r., NHAB, f. 27, op. 1, nr 120, k. 7-8v.

Kazimierz przez długi czas usiłował pozyskać Bogusława dla siebie, dlatego jego dobra nie zostały skonfiskowane, w większości z nich jednak były ulokowane wojska moskiewskie i litewskie. Miasto Kiejdany uzyskał jeden z największych przeciwników Janusza – hetman polny litewski Wincenty Gosiewski⁴². Bogusławpol w majątności smolewickiej był okupowany przez wojska moskiewskie w latach 1655-1661⁴³. Bogusławowi udało się odzyskać dobra własne i zmarłego kuzyna Janusza dopiero w początku lat 60. XVII w., ale też tylko częściowo. Do 1669 r. w Bogusławpolu były 53 dymy, prawie dwukrotnie mniej niż w 1665 r.⁴⁴ Już w drugiej połowie lat 50. razem z Bogusławpołem w źródłach jest używana inna nazwa tego miasteczka, pod którą znamy je dzisiaj – Żodzino, pochodzące od nazwy rzeki Żodzinki, Januszpol zaś z czasem przyłączono do Kiejdan, a samo miasteczko utraciło swoją nazwę.

Można więc dojść do wniosku, że miasteczka mające upamiętnić książąt Bogusława i Janusza, najbardziej znanych przedstawicieli rodu Radziwiłłów w XVII w., nie zdołały „przeżyć” swoich założycieli, imiona zaś obydwu kuzynów po dziś dzień dla wielu pozostają symbolem zdrady.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Anna Radziwiłłowa do Bogusława Radziwiłła*, 5.11.1640 ze Świadości, AGAD, AR, dz. IV, nr 600, k. 3-4.
- Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. 8, Wilno 1870.
- Bogusław Radziwiłł do Jana Cedrowskiego*, 12.07.1663 z Królewca, AGAD, AR, dz. IV, nr 767, s. 7.
- Bogusław Radziwiłł, dokumenty familijne*, AGAD, AR, dz. XI, nr 48.
- Inwentarz majątności Smolewicze 1640 r.*, AGAD, AR, dz. XXV, nr 3871.
- Inwentarz Smolewicz 1643 r.*, NHAB, f. 27, op. 1, nr 119.
- Inwentarz Smolewicz 1665 r.*, NHAB, f. 27, op. 1, nr 120.
- Inwentarz Smolewicz 1669 r.*, NHAB, f. 27, op. 1, nr 121.
- Jan Cedrowski do Bogusława Radziwiłła*, 29.03.1661 w Słucku, AGAD, AR, dz. V, nr 1867/I, k. 1.
- Janusz Radziwiłł do Bogusława Radziwiłła*, 28.02.1641 ze Smolewicz, AGAD, AR, dz. IV, nr 186, k. 11.
- Janusz Radziwiłł do Bogusława Radziwiłła*, 4.11.1640 ze Świadości, AGAD, AR, dz. IV, nr 186, k. 7.
- Księga rachunkowa Jana Sosnowskiego A*, AGAD, AR, dz. XXIX, nr 24.
- Księga rachunkowa Jana Sosnowskiego B*, AGAD, AR, dz. XXIX, nr 24a.
- Listy Jana Czernika*, AGAD, AR, dz. V, nr 2653.

⁴² H. WISNER, *Janusz Radziwiłł. 1612-1655*, s. 200-201; A. RACHUBA, *Konfederacja Kmicievska i Związek Braterski wojska litewskiego w latach 1660-1663*, Warszawa 1989, s. 113.

⁴³ Jan Cedrowski do Bogusława Radziwiłła, 29.03.1661 w Słucku, AGAD, AR, dz. V, nr 1867/I, k. 1.

⁴⁴ Inwentarz Smolewicz 1669 r. NHAB, f. 27, op. 1, nr 121, k. 26-28.

Listy Jana Czernika, AGAD, AR, dz. V, nr 2654.

Listy Jana Czernika, AGAD, AR, dz. XXVI, nr 3870.

Stanisław Kurosz do Bogusława Radziwiłła, 4.10.1640 z Pohosta, AGAD, AR, dz. V, nr 8080/4, k. 171-172.

OPRACOWANIA

ALEXANDROWICZ Stanisław. *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, 2011.

AUGUSTYNIAK Urszula. *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII wieku*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa, 2014.

Bogusław Radziwiłł. Autobiografia, wyd. T. Wasilewski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1979.

DOUNAR Aleś, *Транспарт і шляхі зносін*, w: *Вялікае Княства Літоўскае. Эцыклапедыя*, t. 1, Mińsk 2007, s. 85-86.

KEMPA Tomasz, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616). Wojewoda wileński*. Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa, 2000.

LULEWICZ Henryk, *Mikołaj Radziwiłł Rudy*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, Ossolineum, Wrocław 1987, s. 321-325.

LULEWICZ Henryk, *Walka Radziwiłłów z Chodkiewiczami o dziedzictwo słuckie*, „Miscellanea Historico-Archivistica. Radziwiłłowie XVI-XVIII wieku: W kręgu polityki i kultury” 3 (1989), s. 321-325.

LULEWICZ Henryk. *Krzysztof Radziwiłł Piorun*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, Ossolineum, Wrocław 1987, s. 264-276.

RACHUBA Andrzej, *Konfederacja Kmicicowska i Związek Braterski wojska litewskiego w latach 1660-1663*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa, 1989.

SIERBA Michał, *Potwierdzenie i rozszerzenie aktu nadania prawa magdeburskiego dla Orli (1643)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 11 (2012), nr 1, s. 129-136.

WISNER Henryk, *Janusz Radziwiłł. 1612-1655*, Mada, Warszawa, 2000.

SKRÓTY

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych

AR – Archiwum Radziwiłłów w AGAD

NHAB – Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі)

MEMORIALIZATION OF THE RADZIWIŁLS: BOGUSŁAVPOL AND JANUSHPOL

Abstract. The first half of the 17th century was the time of the Radziwiłł domination in the Grand Duchy of Lithuania. The towns of Bogusławpol and Januszpol, which were to become important craft and trade centers, were settled in the estates of their cousins Bogusław and Janusz on the border of the 1630s and 1640s. When the towns were founded, there was a period of wars and uprisings, which led to their collapse. With the deaths of Janusz (1655) and Bogusław (1669) the Protestant line of the Radziwiłls broke, and Bogusławpol and Januszpol lost their names.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania; Radziwiłls; memorialization; city; town.